

שימושי "עתידי" ו"סוף" בלשון חז"ל המאוחרת

(על פי שיר השירים רבה)

במאמר זה אנו בודקים את שימוש המלים עתיד וסוף כ"משרתים שמניים" בתוך מערכת הזמנים בלשון חז"ל המאוחרת, ומנסים לברר את הערכים השונים השייכים להן בהשוואה ללשון התנאים (ל"ת). נקודת מוצא משמשות עבודותיהם של מ' מישור¹ וש' שרביט² על מערכת הזמנים בלשון המשנה או בלשון התנאים בכלל. אין אנו דנים פה על שמן של הצורות האלה, האם עלינו לאפיין אותן כצורות סינתטיות (כפי שעושה שרביט) או כצורות אנליטיות (כפי שקוטשר מכנה אותן);³ האם עלינו לראותן כצורות פועליות מורכבות או לא. אנו יודעים שיש תבניות דומות לאלה להבעת מינים שונים של מודליות, כגון הביטוי על פלוני לפעול להביע הטלת חובה, ולפיכך מועדף לשמור את השם "צורות מורכבות" לצירופים של היה + בינוני. אבל אם ניתן לנו להגדיר אותן, אנו יכולים לצייר צירופים אלה כ"שימוש פריפרסטי של צורת המקור באיחוד למרכיבים שמניים להבעת זמן עתיד או איזה מין של מודליות".

א. עתיד

קודם כול עלינו לציין בבירור את ההבדל בין השימוש בעתיד כבינוני/שם תואר בביטויים כגון היה עתיד או היו עתידים, שאין בהם כל ערך דקדוקי והם צורות מורכבות של היה + בינוני להבעת זמן עבר, לבין השימוש בביטוי עתיד ל-

* הדברים נאמרו בעיקרם כסדנה על הנושא "דקדוק לשון חכמים ומילונה" שארגן המכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים בחודש סיון תשנ"א, ותקצירם פורסם בחוברת "סוגיות בלשון חכמים", דפוס אקדמון, ירושלים תשנ"א.

1. מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג (להלן: מישור, עמ' 314-329).

2. "מערכת הזמנים" בלשון המשנה, בתוך: מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ם, עמ' 110-125.

3. E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem/Leiden 1982, p. 131

עתיד ש' וכו'. אין בכוונתנו היום לדון בביטוי (ל) עתיד לבוא; אף על פי שהוא מעניין וחשוב, שימושו מגובש וקבוע, כלומר לקסיקלי, אין לו עוד ערך תחבירי כלשהו, והוא בדרך כלל משמש כתואר הפועל להבעת העתיד הפשוט או עתיד פחות או יותר אסקטולוגי, לאחרית הימים או לימות המשיח (ואת ההוכחה לזאת אנו מוצאים בשימושו השכיח לצד התבנית עתיד לפעול).

צדק סגל כשכתב בספרו על דקדוק לשון המשנה, ששימושה של התבנית עתיד לפעול במשנה הוא קטן וממועט: (א) מפני שלאמתו של דבר ההיקריות בקורפוס רחב כמשנה הן מעטות (לפי הקונקורדנציה של מפעל המילון ההיסטורי⁴ יש בסך הכול שלושים ואחת היקריות, ומהן יש שמופיעות כמה פעמים [סגל במהדורתו האנגלית מביא רק אחת-עשרה⁵]); (ב) מפני שאף על פי שכל מקרה ומקרה חל בשדה הסמנטי של העתיד, כלומר, אלה משפטים בלתי עובדתיים (non-factitive sentences), רק כשליש מהם עלולים להיות עתיד אינדיקטיבי פשוט, וברובם הם מביעים, לפי דעתי, ערך מודלי פחות או יותר.⁶

אבל מה שאנחנו מוצאים במשנה אינו תמיד דומה למה שנמצא בחיבורים האחרים של תקופת התנאים. בספרים הללו יש עוד 271 היקריות של עתיד לפעול, כדלקמן: בתוספתא 93, בספרא 23, בספרי במדבר 15, בספרי דברים 44, בספרי זוטא 3, במכילתא דר"י 56, במכילתא דרשב"י 36, בסדר עולם 1.

בין הערכים שמישור נותן לצירופי עתיד לפעול בלשון התנאים אפשר למנות: א. גילוי עובדות סמויות מן העין (5.01.08).

ב. הבעת וודאות (5.01.03).

ג. הבעת כוונה (5.01.02).

ד. עתיד אינדיקטיבי (הוא מונה אותו רחוק יותר ממשמעותו המקורית) (5.01.01).⁷

בשיר השירים רבה מצויים 37 מקרים, ונכללות בהם כל המשמעויות האלה, גם מודליות וגם עתיד אינדיקטיבי. לכמה מהם יש דרישה תחבירית מסוימת, למשל שימוש בזמן עבר; ויש אחרים שאין להם כל סימן תחבירי, ומשמעויותיהם תלויות בתוכן הסמנטי שבהקשר.

נציג להלן את מיונם ואת כל הדוגמאות המצויות בשיר השירים רבה.

4. חומרים למילון, סדרה א, מפעל המילון ההיסטורי, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח.
5. M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford (1927¹) rep. 1970, p. 167
6. מישור מביא בתוך הבעת המודליות שישה מקרים מן המשנה, אבל יש עוד אחרים.
7. גם א' בגזויד מביא ביטוי זה בערך של "ודאי", "הכרח" ו"הבטחה". עיין לשון מקרא ולשון חכמים, ב, עמ' 519.

1. עתיד לפעול

[א] עתיד ודאי

לקבוצה זו אין כל סימן היכר תחבירי; רק התוכן הסמנטי של המלים נותן לצירוף את ערך המודליות הזה. מצויים בה בעיקר ביטויים המדברים על אמונתו וביטחונו של הדובר בפעולת האלוהים ועל גילוי עובדות הסמויות מן העין.

- נאמר שירים ושבח למי שעתיד לְשָׁרוֹת עלינו רוח הקודש (1.1.11.8).⁸
- עתיד הוא להשרות שכינתו ביניכם (1.12.1.7).

מכיוון שאין בדוגמאות האלה סימנים תחביריים, מתעורר בכמה מהן ספק, האם מובע בהם "עתיד מוחלט" או עתיד אינדיקטיבי פשוט, כי התוכן "אינו בטוח", אינו עניין של אמונה; הוא רק מטאפורי, אף על פי שבכל אלה חל איזה מין של כוח האלוהות:

- דאמ"ר ברכיה ור' חלבו: עתיד הקב"ה לעשות ראש חולה לצדיקים לעתיד לבוא... ומרמזים אלו לאלו באצבע... (1.3.3.15).
- עתיד הקב"ה לעשותך כפרדס רמונים לעתיד לבא (3x) (4.13.3.1)– (5.1–4.1).
- או שמא יכולין אתם לעשות לנו כחולה שעתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבא. ר' ברכיה ור' חלבו... עתיד הקב"ה להעשות ראש חולה לצדיקים לעתיד לבא ומראין לו באצבע" (7.1.2.7).
- זה מלך המשיח, שעתיד להדריך כל באי עולם בתשובה (7.5.3.4).

[ב] עתיד מקוים

במשפטים השייכים לקבוצה הזאת התבנית עתיד לפעול מחייבת שיבוא לפנייה פועל בזמן עבר, ולעתים קרובות מעמדה מעמד של לוואי. מבחינת ה"מודוס" אפשר לכנות את השימוש הזה פוטנציאלי; מובעת בו הוודאות לגבי קיומה של עובדה כלשהי אחרי שהיא כבר נתקיימה. בדוגמות אלה כדאי לשים לב לתרגומים לאנגלית.⁹

- "גלוי היה לפני הקב"ה שעתידין להמיר כבודו באחר (1.2.3.6).

Simon: ...Israel would subsequently exchange his glory...

Neusner: ...they were going to exchange...

⁸ המיון הוא לפי התקנת הטקסט של שיר השירים רבה במפעל המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית.

⁹ M. Simon, *Midrash Rabbah*, translated into English... under the editorship of R. Dr. H. Freedmann and M. Simon, vol. IX, *Song of Songs*, London 1983; J. Neusner, *Song of Songs Rabbah, an Analytical Translation*, 2 vols., Atlanta 1989

– מי גרם להם להנצל? ... בזכות התורה שעתידין לקבל מימינו של הקב"ה
(1.9.4.2).

S: ...they were later to receive...

N: ...they were destined to receive...

– מלמד שנתנבאו על עצמן שעתידין להעשות מחנות מחנות דגלים
דגלים... (2.3.3.3).

S: ...they were destined to...

N: The same translation

– "ויגע בכף ירכו" – בצדיקים ובצדיקות, בנביאים ובנביאות שהיו עתידין
לעמד ממנו ומבניו. איזה זה? זה דורו של שמד (3.6.3.11).

S: ...that alludes to... who were destined to spring... Who are
these? These are the generation of the great persecution.

N: ...he touched... who are(!) destined to arise... and who were
these? – for example, the generation that would survive.

במקרה הזה זמן עבר משמש בעקבות נִצְעַ המקראי (כפי שנוינסר מתרגם). כדאי
לשים לב לעובדה, שמהותה של דוגמה זו כ"עתידי מקוים" אינה תלויה בהיו שלפני
המלה עתידי; להיו אין כאן חשיבות כלשהי והוא מיותר, עד כדי כך שאין הוא משפיע
על משמעות המשפט.

דומה לזה המשפט מ"סדר עולם" המובא אצל מישור: "מלמד שהראהו הקב"ה
לאדם הראשון כל הדורות והתולדות העתידין לצאת ממנו"¹⁰.

[ג] עתידי להבעת הכוונה

בקבוצה זו בשיר השירים רבה בכל המקרים הנושא הוא האלוהים, ורובם מכוונים
בוודאות לאחרית הימים:

– אמר הקב"ה: עתידי אני להביא פורענות לבת בבל (3.4.2.35).

S: ...I intend to bring...

– שמור ומתוקן לצדיקים לעתידי לבא, וסוף שהמקום עתידי לשמח את בניו
¹¹(3.6.4.9).

– ואני הוא שעתידי לעשותו יפיפות לעולם הבא (4.4.9.8).

– אומה שאני עתיד להושיבה בנוה שלום... אומה שאני עתיד לנטות עליה
שלום (7.1.1.2).

¹⁰. סדר עולם רבה, פסקה ל; מישור, עמ' 318.

¹¹. נראה את המשפט הזה שוב בדיוגנו על סוף.

- אמ' הקב"ה: עתיד אני לעשות לישראל סניגור בין אומות העולם (8.10.3.6).
S: ...it is my intention to...

[ד] עתיד אינדיקטיבי

- ורבגין אמרין: עתידות נפשותיהן של אלו ליטול בנשיקות (1.2.5.9).
 - אמ"ר יוחנן: עתידה ירושלם להעשות מטרופולין לכל המדינות (1.5.3.2).
 - מסרת בידינו מאבותינו שעתיד בית המקדש לִיָּקָרָב (3.6.4.6).
 - יודעים היו בית אבא שבית המקדש עתיד להחרב (3.6.5.4).
- במשפט זה, מחוץ להקשר, יש מקום לשאלה: האם לפנינו מקרה של עתיד מקיים, אבל לפי ההקשר אין פה סופר שמספר בתקופה מאוחרת ובדיבור עקיף מה שאחר אמר, אלא יש כאן דיבור ישיר, והדובר מדבר לקראת העתיד, ועל כן זה מקרה של עתיד אינדיקטיבי.¹²

- ועתידין אומות העולם להביא אותם למלך המשיח... (4.8.2.1).
- אלא הן עצמן עתידין להביא דורנות למלך המשיח (4.8.2.3).
- אלו שנוהגין הטר בשפחות לעולם עתידין הן להתלות בקדקי ראשיהן לעתיד לבא (5.15.1.4).
- שהיא במדרגה התחתונה, והוא עתיד להעלותה (5.16.6.1).
- אבל לעתיד לבוא הן עתידין לירש כזכר היורש לכל נכסי אביו (1.5.3.6).
- בדור שהוא עתיד לינדנד לגלות ולא גולה. ואיזה זה? זה דורו של מלך המשיח (6.10.1.9).

במשפט הזה יש במקורות הרבה חילופי נוסחאות. בדפוסים אין כתוב עתיד לינדנד אלא נתנדנד בזמן עבר, וכך בתרגומים:

S: Like the generation which *was* on the point of being carried (נתנדנד) into captivity but was not (לא גלה). Which is this?
The generation of the Messiah.

N: Like the generation that was on the verge of going into exile, but which was not taken into exile after all! And which one was that? It is the generation of the royal messiah.

12. במשנה נזיר ה, ד מצוי משפט זה לזה, אבל לפי ההקשר אני רואה שם עתיד מקיים: "אלו הייתם יודעים שבית המקדש עתיד לִיָּחָרַב נזירים הייתם?" דנבי בתרגומו לאנגלית אינו מביא בחשבון אפשרות זו, והוא מתרגם: would ye have vowed to be Nazirites had ye known that the Temple *was* destroyed?

לדעתי, הנוסח הטוב ביותר הוא זה המצוי בכ"י אוקספורד,¹³ ואני מתרגם אותו בזמן עתיד:

Like the generation which will be on the point of going into exile, but which will not emigrate. Which is this? The generation of the Messiah.

– עתידה ירושלם להיות מתרחבת בכל צדדיה עד שתהי מגעת לשערי דמשק (3x) (7.5.3.5.–6.).¹⁴
– עתידה ירושלם להרחב ולעלות ולהיות מגעת עד כסא הכבוד (7.5.3.8).

לפי ההקשר אפשר להבין את המשפט הזה כעתיד ודאי.¹⁵

– שעתיד הקב"ה לקנא לציון קנאה גדולה (8.6.4.6).
– "שאני עתידה להעמיד כתים וחבורות של צדיקים כיוצא בי בעולמך" (8.10.1.1).

גם בדוגמה הקודמת וגם בשתי הדוגמות שלאחריה אפשר לשאול, האם עולמך מכון לעולם הבא אם לאו.

– שאנו עתידין להעמיד כתות כתות של צדיקים כיוצא בנו בעולמך (8.10.2.3).
– אנו עתידין להעמיד בעולמך כתות של צדיקים כיוצא בנו (8.10.2.6).

2. עתיד שיפעל

מישור כותב: "המשלים הוא מקור או צירוף 'ש + יפעל'".¹⁶ אבל חשוב לשים לב לעובדה, שהשימוש בשני הצירופים האלה אינו מותאם. למשל, אין במשנה עתיד שיפעל, וגם לא בשתי המכילות, בספרא, בספרי במדבר ובספרי זוטא. בשאר חיבורי התנאים אנחנו מוצאים תופעה זו רק שש פעמים, כנגד 271 פעמים עתיד לפעול; כלומר, יחס השכיחיות בשימוש שתי התופעות הוא של 45:1. ואם אנו מביאים בחשבון רק את החיבורים שבהם מצויים שני הצירופים, הרי היחס הוא 23:1. נוסף לזה אנחנו מוצאים, שבששת המקרים האלה הפועל הוא או פועל תזווה או פועל דיבור.

13. בספרית בודלי Seld. Sup 102.

14. יש שני מקרים דומים לזה, אחד בנוי עם עתיד שיפעל, ואחד עם עתיד פועל, ונביא אותם בהמשך.

15. אני שואל את עצמי, האם הגעת ירושלם "עד כסא הכבוד" שייכת לעולם הזה או לעולם הבא.

16. מישור, עמ' 317.

- (1) ...מלכות בית דוד שתחלק ובאחרונה עתידה שתחזור להם... (תוס' סוטה יב, א).
- (2) עתידה כנסת ישראל שתומר לפני הקב"ה... (ספרי דברים שו, עמ' 329).
- (3) שוב למחר עתידה שתומר לפניו... (שם שם 330).
- (4) עתידה כנסת ישראל שתעמוד בדין לפני המקום ואומרת... (שם שם שם).
- (5) אמרו רבותינו ז"ל עתידה מלכות ישראל שתחזור בימי אסא, אם לא היה... (סדר עולם רבה, פסקה טו).
- (6) ובאחרונה עתידה שתחזור להם... (שם טו).

במבנה זה הנושא ההגייוני של עתיד צריך להיות זהה לנושא של הצורה יפעל, ועלינו לבודד את המקרים שבהם ש- היא כינוי זיקה, כגון "כשנכנסו חכמים לכרם ביבנה אמרו עתידה שעה שיחא אדם מבקש דבר מדברי תורה..." (תוס' עדויות א, א). בשיר השירים רבה יש שני מקרים של עתיד שיפעל ו-37 של עתיד לפעול (יחס של 19:1), ובין הפעלים גם פועלי תזווה. הנה הדוגמאות של הדגם הראשון:

- עתידין שרי אומות העולם לעתיד לבא שיבאו לקטרג את ישראל לפני הקב"ה (2.1.3.7).¹⁷
- עתידה ירושלם שתהא מגעת עת שערי דמשק (7.5.3.3).¹⁸

3. עתיד פועל

הצירוף הזה נדיר מאוד בלשון התנאים; יש רק מקרה אחד בטוח במכילתא דר"י (בשלח ו): "וכן את מוצא שאין הגלויות עתידות מתכנסות"; ומעניינת היא העובדה, שבמקום המקביל במכילתא דרשב"י (יד, לא, עמ' 70) חסרה המלה עתידות.¹⁹ ואולם בחיבורים מאוחרים יותר יש התרבות יחסית של שימוש, כפי שהראה ילון.²⁰ גם בקבוצה זו יש בשיר השירים רבה שתי דוגמאות:

- עתידות הגלויות מגיעות עד טורוס אמונוס ואומרות שירה (4.8.2.1).
- לעתיד לבא עתידין כל שרי אומות העולם באין (1.1.8.8).²¹

17. מר ג' ברורמן העיר לי על האפשרות, שהשימוש בשיפעל כאן הוא עניין של סגנון, ומטרתו למנוע חזרה על המלה לבוא.
18. ראה הערות 14, 15 לעיל. וכאן סימון מוסיף בתרגומו את הביטוי in the time to come, שאינו בטקסט.
19. יש עוד מקרה מוטעה בספרי דברים, שבו המלה עתידין מחוקה. עיין מישור, עמ' 270 ועמ' 319 הערה 23.
20. "עיוני לשון בעברית חז"ל", לשוננו א (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 121-126.
21. ראה הערה 17 לעיל.

הערך הזמני של עתיד פועל במשפטים אלה הוא זמן עתיד, והרי ידוע לנו, שלהבעת העתיד די היה בלשון חז"ל להשתמש בבינוני. כמעט לכל הדוגמאות שילון מביא יש חילופי נוסחאות, כגון למשפט בפסיקתא דרב כהנא: "עתידה ירושלם מתרחבת ועולה והגלויות באות וגינחות תחתייה"²². נוסח זה דומה מאוד לאלו שראינו לעיל בשיר השירים רבה, אחד בעתיד שיפעל ואחד בעתיד להיות + בינוני:

- עתידה ירושלם שתהא מגעת עד שערי דמשק (7.5.3.3).

- עתידה ירושלם להיות מתרחבת עד שתהא מגעת לשערי דמשק (6.-7.5.3.5).

יש לשאול, שמא בדוגמאות האלה חסרה לפעמים המלה להיות, ולפעמים מיותרת המלה עתיד, ואז הם מקרים פשוטים של עתיד לפעול או של בינוני בהוראת זמן עתיד.

לסיכום, במה שנוגע לעתיד עלינו לומר, שהשוואת שימוש בשיר השירים רבה לשימוש בחיבורי התנאים - חוץ מן המשנה, שהיא נוהגת על פי דרכה - מראה תמונה די דומה, הן מבחינת הסטטיסטיקה הן מבחינת התוכן עצמו.

ב. סוף

כמו בחלק המוקדש לעתיד, גם כאן עלינו להבחין בין צורות שונות. החלוקה הראשונה היא בין המקרים שבהם המלה סוף באה בסמיכות לשם או לכינוי הגוף לבין אלו שבהם סוף אינה נסמכת, והיא משמשת כתואר הפועל בין עם מלת יחס בין בלעדיה. רק באשר לשימושה בתוך הקבוצה הראשונה נוכל לראותה כ"משרת שמני" לציון פעולה בעתיד שהיא תוצאה הכרחית.

בחיבורי התנאים התבנית השכיחה יותר היא סוף פלוני לפעול (93 פעמים, מהן 12 במשנה), ויש גם סוף פלוני ש (הוא) פועל (פעם אחת בלבד במשנה), ועוד (בלי ש-) סוף פלוני פועל (6 פעמים)²³. מבחינה דקדוקית, ברוב הצירופים האלה המלה סוף שבסמיכות לשם או לכינוי משמשת נושא במשפט שמני, שבו המרכיב המתחיל ב־ש משמש לוואי.²⁴

22. מהדורת מנדלבוים, עמ' 317; מהדורת בובר, קמג ע"א.

23. אין אנו מביאים בחשבון את הצירוף סוף פלוני שפעל, כי אין לו כל יחס לזמן עתיד.

24. אף על פי כן התרגומים בדרך כלל נותנים לסוף ערך אדברביאלי, ומשתמשים בביטויים כמו

ultimately, at the end, in the end, eventually

בשיר השירים רבה מצויים:

1. סוף פלוני לפועל (2x)

- "צאי לך בעקבי הצאן" – אמ' לו: סוף כל הצאן לצאת, ואת יוצא באחרונה (1.8.1.4).
- "צאי לך בעקבי הצאן" – אמ' לו: סוף כל העולם למות, ואת תהוי כותהון (1.8.1.5).

2. סוף פלוני ש (הוא) פועל (או משפט שמני) (2x)

- מי שהוא משמש רבו כראוי סופו שהוא יוצא לחירות" (כ"י O) (1.1.1.3).
- "אם לא תדעי" – אם לא ידעת, סופך שיש לך לידע" (1.7.2.5).
- 3. ואילו התבנית סוף פלוני פועל אינה מצויה בשיר השירים רבה; ונראה לנו, שאף ששת המקרים שבלשון התנאים²⁵ צריכים בדיקה נוספת, כי לכולם יש קשיים טקסטואליים וחילופי נוסחאות.
- חלוקה נוספת בין המקרים שבהם המלה סוף אינה בסמיכות מבחינה בין ההיקריות עם ש' לבין אלה שבלא ש'. לאחרונות שייך, בלי ספק, מה שאמרנו לעיל על הערך האדברביאלי; ואילו באשר לשאר המקרים (עם ש') אפשר לומר, שבהם סוף גם היא תואר הפועל המשמש לוואי במשפט שמני שבו המרכיב המתחיל בש' משמש נושא, ואין להסביר אותם כצורות פועליות. בשיר השירים רבה אנו מוצאים:
- 4. סוף ש (הוא) פועל ("ל"ת 15x, שהש"ר 9x)

- אם עסקת בדברי תורה ששפתיך מתנשקות, סוף שהכל מנשקין לך על פיך (1.2.5.10).
- ומה המים, כשאין אדם יודע לשוב בהן סוף שהוא מתבלע, כך דברי תורה: אם יודע לשוב בהם ולהורות בהן, סוף שהוא מתבלע (1.2.8.14).
- "סב דמה לך דודי לצבי" – סוף שאני נהפך לכם ממדת הדין למדת רחמים (8.-2.17.1.3).
- אם נתעלם אדם בדברי תורה והלכה, סוף שנעשה בהן ספיר... כל מי שהוא עשוי ספיר בדברי תורה סוף שנעשה בהם קסם... כל מי שנעשה קסם בדברי תורה סוף שנעשה מלך (5.14.3.3).

25. אבות א, ה; ב, ב; ספרא אחרי ת, א; ספרי דברים מה; שם זו; מכילתא שירה ו. וכן שלושת המקרים של התבנית סוף פלוני עתיד ל... מכילתא פסחא יב, מא; יג, מה; ספרי דברים קס.

– ואינו נותן דעתו היאך הוא מנהיג את ישראל סוף שהוא נופל ונוטל שלו מתחת ידיהן (6.11.1.8).

– לבת מלכים שהלכה לעשות רגל רדופים בבית אביה סוף שחוזרת לביתה לשלום (8.10.2.4).

5. סוף ש (הוא) עתיד ל... (ל"ת 1x, שהש"ר 1x)

– ומתוקן לצדיקים לעתיד לבא, וסוף שהמקום עתיד לשמח את בניו (3.6.4.9).²⁶

6. לסוף ש (הוא) – פועל (ל"ת 14x, שהש"ר אין)

סיכום

אנו מגיעים אפוא למסקנה, שגם בשימושה של סוף התמונה בשיר השירים רבה דומה למדי לשימושה בלשון התנאים, לפחות מבחינת התבניות שעסקנו כאן בהן; ואילו באשר לתבניות שאינן בשיר השירים רבה, למשל סוף פלוני פועל, מתעוררת אותה השאלה שנשאלה לגבי עתיד: האם יש כאן אנלוגיה לשימושים אחרים, כגון לל התחיל פועל; או האם אנו יכולים לומר, שבמקרים מסוימים סוף מיותרת ובמקרים אחרים חסרה המלה להיות?

26. במשפט הזה בתוספתא כופרים ב, ז אנו מוצאים לסוף אדברביאלית: "לסוף לעתיד לבא עתיד הקב"ה לשמח...".